

ОГНЯН САПАРЕВ
КОСМИЧЕСКАТА СРЕЩА НА
ЧОВЕКА... С ЧОВЕШКИТЕ
ПРОБЛЕМИ

chitanka.info

В есето си, написано специално за сп. „Тракия“ (1982, бр.5), известният съветски фантаст Кир Буличов отбелязва:

„До известна степен на майсторството, таланта и умението се употребява утешителната добавка: «писател-фантаст», «писател-хуморист», «криминален писател». После тя изчезва. Булгаков, Вонегът, Хашек, Марк Твен — са просто Писатели. Убеден съм, че след време справедливостта ще смъкне етикета от Стругацки или Лем. Но очевидно чакането на историческата справедливост със скръстени ръце е съдбоносно, макар и удобно заблуждение. Най-сигурното е ние сами да вземем мерките, необходими, за да станем Писатели.“

Разбира се, съответни „мерки“ би трябвало да вземе и критиката. Кир Буличов не е съвсем точен само за времето — струва ми се, че справедливостта изисква ОЩЕ ДНЕС да говорим за Стругацки като за ПИСАТЕЛИ. Доказателството — солидно, тежко, добре оформено — е в ръцете ни. Но нека не избързваме.

Да се говори за братя Стругацки означава да се говори за съветската фантастика: тяхното творчество не само „следва“ пътя на идейно-тематичното ѝ развитие от 1959 г. насам, но и дава едни от най-зрелите художествени плодове, които „изпреварват“ движението ѝ към ЛИТЕРАТУРАТА.

Братя Стругацки започват — както и останалите съветски фантасти по онова време — с традиционна научно-техническа и приключенска фантастика („Страната на пурпурните облаци“, „Пътят към Амалтея“, 1959). След това социалният и психологически момент се засилва, но фантастиката е все още научно-утопична („Стажанти“, 1962; „Завръщане“, 1963; „Далечната Дъга“, 1964).

От 1964 г., с излизането на едно от най-значителните им произведения — повестта „Трудно е да бъдеш бог“, започва вторият, значително по-зрял в идейно-художествено отношение период в творчеството им. В него определено доминира социално-нравствената проблематика. Сега Стругацки не се вълнуват толкова от научната мотивировка, не бягат от открито условните решения — например в повестта „Опит за бягство“ пленен съветски офицер по необясним начин „прескача“ от немски концентрационен лагер в далечното бъдеще, за да се увери, че проблемът за Избора е актуален и там...

Сега Стругацки експериментират по-смело и в жанрово отношение — например сатирично-публицистичната повест, насочена срещу модерното консуматорско подивяване „Хищните вещи на века“ (1965), или изобретателната хумористично-сатирична „приказка за младши научни работници“ „Понеделник започва в събота“ (1966) със сатирично-гротескна втора част — „Приказка за Тройката“ (1968).

Характерни за тези писатели са няколко постоянни проблемно-тематични линии, които се развиват спираловидно — т.е. в определен момент новото произведение напомня предишното, само че на по-високо художествено равнище, с по-висока степен на обобщение. Така например „Второто нашествие на марсианците“ (1968) е по-висока степен в художественото моделиране на псевдодемократичното подивяло общество на благоденствието, на еснафа-консуматор — характерна за творчеството на Стругацки проблемно-образна линия.

Много произведения на Стругацки са свързани помежду си чрез общи герои, институции, теории — не просто от липса на фантазия. Така, от една страна, се уплътнява и разширява фантастичното художествено пространство, оформя се цялостна Друга действителност, която служи за основа на всяка следваща художествена постройка. От друга страна, определени герои, идеи, институции еволюират (заедно с идейно-художествената еволюция на авторите и на самия живот), биват оценявани — преразглеждани от различна жанрова гледна точка. Типичен пример е „Бръмбар в мравуняка“ (1978–1979), получил наградата „Аелита“ за 1981 г.

Идеята за „прогресорите“ — пратеници на Земята в други цивилизации с цел внимателна намеса в тяхното развитие и подпомагане на прогреса — идва от ранните разкази на Стругацки. За следите от суперцивилизацията на Страниците се споменава нееднократно в типичните им научнофантастични творби. Максим, Екселенц и расата на главанаците (разумни кучета) се появяват още в „Обитаемият остров“ (1971) — юношеско-приключенска повест за милитаристичната планета Саракш, където Екселенц изпълнява функцията на прогресор. Това занимателно четиво предизвика доста подражания — включително и у нас. „Бръмбар в мравуняка“ е значително по-сериозно в проблемно отношение и сложно като жанрова структура произведение — това е всъщност първият роман на известните писатели в точния жанров смисъл на думата. Досега

тяхната предпочитана и най-сполучлива жанрова форма беше повестта; „Охлюв по стръмното“ е повест; „Милиард години до свършека на света“ — също; „Пикник край пътя“ наподобява роман, но е по-скоро усложнена и раздвижена повест... „Бръмбар в мравуняка“ е самостоятелно произведение, което използва някои елементи от „Обитаемият остров“ и по този начин включва по-ранната творба в нови смислови съотношения: „Бръмбарът“ е жанрова и концептуална реплика към „Острова“... Тук също има приключенски моменти (участието на прогресора Лев Абалкин в операция „Мъртъв свят“), но всичко това — включително и цялата линия на разследването (образът на познатия ни супергерой Мак Сим в нова светлина и роля) е подчинено на остра нравствено-философска дискусия. Именно ДИСКУСИЯ: Стругацки сблъскват няколко идеи и човешки съдби в драматично-трагичен конфликт. В сравнение с него „Обитаемият остров“ е наистина юношеско четиво, което маркира динамично, без да драматизира в дълбочина социалните и психологически проблеми. Тук конфликтите между цел и средства, интересите на индивида и обществото, институцията и личността, сигурността на цивилизацията и хуманизма, старите възгледи и новите явления са сплетени в драматично-трагичен възел, чието равнище може да се разглежда като обобщение на всички аналогични по-ранни произведения на братя Стругацки.

Разбира се, известните съветски фантасти създават не само значителни произведения — това при тяхната продуктивност би било почти невероятно. В паузите между голямото творческо напрежение се появяват и по-популярни, писани сякаш за почивка. Но в някои случаи — „Обитаемият остров“ е от тях — тези по-непретенциозни творби се преосмислят в цялостния контекст на творчеството, превключват се в неочаквани жанрово-проблемни опозиции. В тях авторите изпробват нови похвати, герои и идеи, които по-късно виждаме кристализирали на високо идейно-пластично равнище в следващите им значителни творби.

Една от постоянните теми в творчеството на братя Стругацки е темата за КОНТАКТА. Има два вида контакт: с нехуманоиден и хуманоиден тип разум (и чак след това — с по-висша или по-неразвита

цивилизация). Обикновено първият случай дава повече специфични научнофантастични възможности (невероятности, научно-техническа изобретателност и пр.), докато вторият предразполага към социално-философска фантастика, към символно-алегорични конструкции, към литературност. У Стругацки се срещат и двата случая.

Любопитно е, че в произведенията, описващи среща с нехуманоиден тип разум, това по принцип е по-високоразвита цивилизация; контактът хем е налице, хем не се осъществява — Другите ги няма, те са изпратили машини („Отвън“); получава се трагично недоразумение („Хотелът «При загиналия алпинист»“), не желаят да контактуват („Малчуганът“), не ни забелязват („Пикник край пътя“). Но в тези случаи писателите се интересуват не от чуждия разум, а от хората, които участвуват в Контактa; Другите обикновено не се показват ясно и отблизо и тяхното инкогнито е сполучливо художествено решение: както доказват стотици произведения, това е оптималната стратегия на запознаването с Другите... В резултат на Контактa човек осъзнава още по-остро... собствените си проблеми, своето човешко и социално несъвършенство, но и своята неповторимост като хомо сапиенс. Несъмнено най-значителното произведение на Стругацки от този тип е „Пикник край пътя“.

Иначе в останалите им произведения се срещат съобщения за други цивилизации — като откъслечни бележки, създаващи необходимия научнофантастичен фон. Доста внимание е отделено на главанаците в „Бръмбар в мравуняка“ — техният представител Шчекн е обрисован твърде любопитно като човеко-кучешки характер.

Истинската сила на Стругацки като писатели се проявява в изображението на втория тип контакт — където те без прекалена научнофантастична аргументация сблъскват човека с несъществуващото, но „възможното по вероятност или необходимост“ (Аристотел) човешко общества от друга планета — например от фашистко-диктаторско-милитаристично-бюрократичен тип... Типична сюжетна схема е „утопичен“ герой срещу „антиутопично“ обкръжение (много рядко — обратното). В тези случаи социалното моделиране на съветските писатели търси не отблъскване от земните представи, а напротив. Впрочем още през 1967 г. в своя отговор на анкетата на сп. „Иностранная литература“ те казват:

„В наше време задачата на литературата, както на нас ни се струва, се състои не само в изследването на типичния човек в типична обстановка. Литературата трябва да изследва типични общества... Съвременният свят е толкова сложен, връзките са толкова много и толкова объркани, че тази своя задача литературата може да решава само по пътя на известни социологически обобщения, чрез построяване на социологически модели (по необходимост опростени), но съхраняващи най-характерните черти и закономерности. Разбира се, най-важните елементи на тези модели продължават да бъдат типичните хора, но действащи в обстоятелства, типизирани не по линията на конкретността, а по линията на тенденциите.“

Тези мисли са много точен аналитичен коментар към собственото им творчество.

Стругацки са автори с оригинални и изобретателни хрумвания: това е много важно за научната фантастика, то е, както се казва, *conditio sine qua non* (условие, без което не може). Но задачата на истинския художник започва след като дойде хрумването — в неговото смислово-образно извайване. Тъкмо тук е силата на известните съветски фантасти — в тънкия стилистичен усет, в психологическата проникателност, в уменията да създават почти осезаема странна атмосфера — и всичко това подплатена с голяма идея. Типични примери в това отношение са Зоната („Пикник край пътя“) и Гората („Охлюв по стръмното“). Авторите постигат това в сложно художествено единство между преживяванията на героите и пластиката на фантастичната среда. Без живия Ред Шухарт, без неговия суеверен страх и ожесточена смелост, находчивост и безотговорност, социална незрялост и жестока съдба — Зоната щеше да бъде само антология на странни и опасни чудеса, които щяхме да следим с хладно любопитство... Кое е по-впечатляващо в Гората — растенията-животни или хората-растения; одухотворената Гора, живееща свой непонятен живот, или „растителният“ живот на горските жители?... Специално за българския читател ще бъде много любопитно и поучително да сравни абсурдното кръгово-повторително речепроизводство с нулева информативна стойност на жителите на Гората — и аналогичното поведение на фолклорно-абсурдните герои от разказите и пиесите на Радичков: явно е, че един и същ похват може да се използва с различна цел.

Много убедително е проследено събуждането на разсъдъка в помътената от удара глава на Кандид: неговото движение от ориентационно-познавателно любопитство през осъзнаване на подалечни скрити връзки до проясняване на морално-волевото съзнание (цялостно ангажиране на личността). Към „Охлюв по стръмното“ (сб. „Эллинский секрет“, 1966) авторите добавят встъпление, част от което заслужава да цитираме:

„Биологът Кандид е съвременен човек. Той знае за света толкова, колкото и ние с вас, неговите цели са наши цели, неговият морал — наш морал. И ето на нашите знания, на нашите представи за целите, на нашия морал Гората противопоставя свои знания, свой морал, свои цели, съвършено чужди за нас.

Читателят не би трябвало да си блъска главата над въпроса къде точно протича действието: в глух неизследван край на земята или на отдалечена фантастична планета. За разбирането на повестта това няма значение, защото гората е по-скоро символ на неопознатото и чуждото, отколкото самото неопознато и чуждо, по необходимост опростен символ на всичко онова, което за сега е скрито от човечеството поради непълнотата на естествено-научните, философски и социологически знания.“

Основният проблем в творчеството на братя Стругацки е проблемът за нравствено-поведенческия ИЗБОР. Можем да го проследим в десетки варианти; в повече или по-малко фантастични обстоятелства; решен приключенски, сатирично или драматично-трагично; капитулантски или героично — съобразно жанровата специфика на творбите и логиката на характера на героите. Тъкмо този проблем определя силната моралистична струя в творчеството на известните съветски писатели: героите им постъпват посвоему, но зад тях винаги се усеща комунистическата съвест на авторите, които категорично и страстно (понякога дори директно-полемично) воюват за социалистическия хуманизъм, нравствената самовзискателност, човешкото достойнство, диалектичното мислене — с други думи воюват за своя идеал за човешка личност, за ПОЛОЖИТЕЛНИЯ ГЕРОЙ на нашето общество. Воюват срещу фашизма, милитаризма, еснафството, консуматорството, глупостта, бюрокрацията,

античовешкия функционализъм — т.е. срещу деформациите на миналото, недостатъците на настоящето и опасностите на бъдещето.

Най-подходящи (полносни) примери в това отношение са героите Кандид от „Охлюв по стръмното“ и Вечеровски от „Милиард години до свършека на света“. Кандид не разбира много неща, той е сам, контузен и безпомощен, положението му е почти безнадеждно — но той тръгва със скалпел в ръка срещу биороботите на „амазонките“, защото е проумял: „Закономерностите не са лоши или добри, те са извън морала. Но аз не съм извън морала!“... Блестящият талантлив, добре поставен в обществото Вечеровски също не капитулира пред „заговора на вселената“, чрез който Мирозданието се защитава срещу опасността от превръщане на човечеството в свръхцивилизация: „Да се воюва против законите на природата е глупаво. А да се капитулира пред закона на природата — срамно... Законите на природата трябва да се изучават, а като се изучат, да се използват...“ Различни герои — различни отговори, но една и съща позиция — борческа, гражданска, КОМУНИСТИЧЕСКА. Това не е „героическият песимизъм“ на Камю, а героично-трагичен оптимизъм: борбата срещу абсурда не е абсурдна, дори ако е безнадеждна в рамките на един човешки живот; борбата за човешкото у човека е дългосрочна програма-максимум за цялото човечество, през всичките онези „милиард години до свършека на света“. Трагизмът е високата цена, която понякога човекът се налага да заплати за своята човешка отговорност. (Да си спомним Екзюпери: да си човек означава да си отговорен...)

До появата на повестта „Милиард години до свършека на света“ човекът-борец у Стругацки се сблъскваше с ограничения от социално-исторически тип, с жестоката неумолимост на обществената еволюция, с неефективността на благородната индивидуална намеса в обективните закономерности. В „Охлюв по стръмното“ героят се сблъсква с неморална концепция за прогреса (нечовешки планомерен функционализъм); в „Милиард години до свършека на света“ — със статистическите закони на Мирозданието (човек като продукт на природата е ограничен от нейните закони, но тъкмо защото е човек, е длъжен да се опита да надскочи ограниченията). Бихме пожелали и на реалистично-правдоподобната литература да минава покрай подобни „фантастични“ проблеми...

Художествената структура има много равнища, свързани в сложно взаимодействие. Там, където равнището на сюжета пресича социалния модел, се ражда проблематиката на ИЗБОРА като съдбовна алтернатива на героя. Но социално-художественото моделиране има и собствена проблематика: специално у братя Стругацки тя най-често е фокусирана в проблема за ПРОГРЕСА. Накъде води той? Възможно ли е — и допустимо ли е — да се коригират отвън неговите закономерности? И това няма ли да се окаже фатално? И кое е критерий за прогреса?

Вече стана дума за силната моралистична (не морализаторска!) струя, която пронизва прозата на известните съветски писатели; тя най-често е вплътена в мислите, преживяванията, поведението на един герой, който в максимална степен изразява становището на авторите; или в дискусия между няколко герои, чиято правота обаче никога не е еднаква. Братя Стругацки винаги на финала „помагат“ на читателя (пък и на морала) — в по-ранните си фантастично-утопични произведения дори прекалено. Постепенно тази „помощ“ става по-дискретна...

Има писатели — особено в научната фантастика, — у които човекът е само един от елементите на художествения свят, съществуващ едва ли не на равни права с машините, ефектите, хипотезите. У Стругацки не е така: в центъра на вниманието им, на върха на ценностната им йерархия стои ЧОВЕКЪТ и неговите проблеми (сигурно не без значение е и силната хуманистична традиция на руската и съветска литература). При тях героят е динамична съставка на сюжета, но и ценностен стожер на художествения свят. Затова и социалното моделиране задължително се пресича-оценява в плоскостта на героя. Затова КРИТЕРИЙ ЗА ПРОГРЕСА Е МОРАЛЪТ. Човешкият морал. Комунистическият морал.

„Прогресът може да се окаже напълно безразличен към понятията доброта и честност, както е бил безразличен досега“ — си мисли в труден момент един от героите им. С това първомайсторите на съветската научна фантастика днес, ПИСАТЕЛИТЕ Аркадий и Борис Стругацки, не могат да се съгласят. Цялото тяхно творчество е борба — темпераментна, изобретателна, доблестна, все по-художествено

значима — за моралното просветление на социалното развитие, за очовечаването на историческите закономерности.

Тяхното творчество очертава талантливо динамиката на съвременната научна фантастика — нейното жанрово раздвоение в два потока: един основен, традиционен, който конструира специфична жанрова действителност с помощта на невероятни хипотези, космическо-технически аксесоар и пр., и друг, по-близък до „обикновената“ литература и реалната действителност, без подчертано жанрово обособяване, който използва възможностите на фантастично-гротескния реализъм за по-мащабни социално-философски обобщения... Струва ми се, че с излизането на „Милиард години до свършека на света“ през 1976 г. можем да говорим за трети период в творчеството на големите съветски фантасти. Период на творческа равносметка-обобщение на разработвани по-рано теми и проблеми на по-високо философско равнище — и на все по-явно приближаване към „обикновената“ литература. „Милиард години до свършека на света“ е един от върховете на съвременната съветска философска проза.

В един от последните броеве на сп. „Уралски следотърсач“ от 1982 г. има интересно интервю с двамата писатели. Отговорите на някои въпроси заслужават вниманието на българския читател (и са подходящи за завършване на този проточил се предговор).

— Защо пишете именно фантастика, как стигнахте до нея? Кои бяха вашите учители във фантастиката, кое послужи като „първи тласък“?

— Фантастиката обичаме от детските си години. На дванайсетгодишна възраст А. Стругацки посвещаваше свободното си време на илюстриране на „Война на световите“, а Б. Стругацки в същата крехка възраст се мъчеше да препише на ръка „Островът на доктор Моро“. Наши учители бяха Уелс, Александър Беляев, Алексей Толстой, по-късно — К. Чапек, И. А. Ефремов и Р. Бредбъри. По времето на нашата младост фантастиката изобщо беше малко, а пък добрата фантастика — съвсем. Може да се каже без преувеличение, че

започнахме да пишем, за да се опитаме да запълним този пропуск. А сега фантастиката е ценна за нас с това, че притежава възможността ако не да решава, то поне да поставя най-фундаменталните въпроси, свързани с проблема „кълнове на бъдещето в днешния ден“, в най-широк смисъл.

— Кои от вашите книги (и защо) ви харесват повече от другите? И кое от своите произведения считате за най-несполучено, защо? Съвпадат ли в единия и в другия случай вашите мнения?

— Ранните ни произведения („Страната на пурпурните облаци“, „Отвън“, някои разкази) не ни харесват — сега те ни изглеждат примитивни. От произведенията на „зрения период“ и двамата харесваме едно и също: „Охлюв по стръмното“, „Второто нашествие на марсианците“, „Пикник край пътя“, „Милиард години до свършека на света“. С какво ни харесват? Трудно е да се каже. Вероятно затова, че в тях успяхме да изобразим онова, което ни се искаше, когато ги замисляхме.

— Има ли смисъл в края на краищата да отделяме фантастиката от общия поток на художествената литература?

— Няма. Пък е и невъзможно. Може да се отдели само лошата фантастика от добрата литература. А как ще отделите Уелс, Чапек, Булгаков, Вонегът, Маркес, Гогол в края на краищата?

— Имponира ли ви някой от съвременните „митове“? Вярвате ли в летящи чинии и чуждоземни хуманоиди? В телепатия и телекинеза? В снежния човек? В загадките на Бермудския триъгълник и езерото Лох Нес?

— Импонират ни всички съвременни митове без изключение. Ние сме също такива хора, както и останалите, и на нас ни се иска околният свят да бъде пълен с тайни, чудеса и вълшебства. Но ние сме рационалисти и твърдо знаем, че в този свят няма нито екзотични тайни, нито чудеса, нито вълшебства. Ние ясно си даваме сметка, че

мечтата за летящото килимче се трансформира в скучните каси на Аерофлот, мечтата за самосвиреща гусла се превърна в оглушително ревящия магнитофон на съседа зад стената... Всеки мит, vyplъщайки се в реалността, губи огромна част от своята първоначална привлекателност. Такъв е се ла ви, драги другари, както ни казаха неотдавна...

Огнян Сапарев

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.